

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:13.09.2018 ✓Accepted/Kabul:31.12.2018

DOI: 10.30794/pausbed.459667

Araştırma Makalesi/ Research Article

Gülşen, H. , (2019). "Türk Edebiyatında Pozitivizm ve H. Taine Tesiri Üzerine Bir İnceleme", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 35, Denizli, s.133-141.

TÜRK EDEBİYATINDA POZİTİVİZM VE H. TAINE TESİRİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Hacer GÜLŞEN*

Özet

Türk toplumunun batıya yönelmesi uzun tarihsel bir süreci içine alır. Yenilikler önce askeri alanda meydana gelir. Sonra da sosyo - kültürel alanlarda görülmeye başlar. Yeni düşünce akımları edebiyatımıza girer. Aynı zamanda ilk filozoflarımız olan edebiyatçılarımız tarafından bu düşünce akımları geliştirilir. Edebiyatçılarımız bizim ilk filozoflarımız, sosyolog ve psikologlarımız hüviyetindedirler. Tanzimat olarak adlandırdığımız Edebiyat-ı Cedide döneminde başlayan batılılaşma cereyanı ise daha sonraki dönemlerde de artarak devam eder. Türk edebiyatı, Tanzimat döneminin özellikle ilk yıllarından itibaren pozitivist düşüncenin yanında yer alacaktır. Mustafa Reşit Paşa'nın Auguste Comte'a cevabını bir mektup şeklinde değil özellikle eğitim alanında ve diğer kurum ve kuruluşlarda gerçekleştirilen yeniliklerde aramak gereklidir. 19. Yüzyılın özellikle ikinci yarısından sonra hakikati ilmin verilerinde arayan bir nesil vardır. Bu nesil, ruhu ilimle beslenen yeni bir nesildir. Auguste Comte'un ortaya koyduğu pozitivist edebi açıdan en önemli temsilcisi Hippolyte Taine'dir. Türk edebiyatında özellikle 19. Yüzyılın ikinci yarısından 20. Yüzyılın başlarına kadar Taine'in nazariyesi ve edebiyat anlayışı etkilidir. Bu etkinin 20. Yüzyılın ikinci yarısında da azalarak devam ettiğini söylemek mümkündür. Bu makalede topluma dönük eleştiri metodundan yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Türk Edebiyatı, Türk Toplumunu, Pozitivizm, H. Taine, A. Comte, Tesir.*

A STUDY ON POSITIVISM IN TURKISH LITERATURE AND THE H. TANE INFLUENCE

Abstract

The orientation of the Turkish society to the west is a long historical process. Innovations begin first in the military field. Then they start to appear in socio- cultural areas. New currents of thought flow into our literature. These currents are developed by our literati who assume the role of our first philosophers, sociologists and psychologists. The westernization trend we call the New Literature in the Ottoman Reformation period continues to develop in later years. Turkish literature will find its place next to positivist thinkers especially as of the first years of the Ottoman Reformation period. The significance of Mustafa Reshit Pasha's answer to Auguste Comte should be sought not in the contents of his letter but especially in the field of education and in innovations achieved in other institutions and organizations. After the second half of the 19th century we see a generation that seeks the truth in the data of science. This generation is a new generation whose spirit is nourished by science. The most important representative Auguste Comte introduced from the literary point of view of positivism is Hippolyte Taine. Taine's theoretical and literary understanding is influential in Turkish literature especially from the second half of the 19th century to the beginning of the 20th century. It can also be said this effect continued diminishingly in the second half of the 20th century. In this article, community oriented methodology is used.

Keywords: *Turkish Literature, Turkish society, Positivism, H. Taine, A. Comte, Influence.*

*Doç. Dr., İstanbul Kültür Üniversitesi, , Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İSTANBUL.
e-posta: h.gulsen@iku.edu.tr. (orcid.org/ 0000- 0003-2470-5227)

Giriş

Bu makalede, Türk edebiyatında bir düşünce akımı olarak pozitivizm ve onun edebiyat alanındaki en önemli temsilcisi olan H. Taine üzerinde durulmaktadır. Bilindiği üzere düşüncenin tarihi olan felsefe tarihi, insanlık kadar eskidir. Bilgelik sevgisi de demek olan felsefe, insanın kendisini ve içinde yaşadığı evreni tanıma isteğiyle doğmuştur. Kim olduğumuzu, nereden gelip nereye gittiğimizi düşünmek, kendimizi tanıma yolunda attığımız en büyük adımdır. Düşüncenin yolunu aydınlatan felsefe, her millet için önemli bir ilim dalı olmuştur.

Tanzimat öncesinde medrese eğitimi içerisinde yer alan felsefe ilmi, batıda olduğu gibi ayrı bir ilim dalı olarak karşımıza çıkmaz. O da diğer ilim dalları gibi eğitimi yapılan bir ilim hüviyetinde karşımıza çıkar. Bu alanda verilen eğitim daha çok İbni Sinâ, Farabi, İbni Rüşd ve Birunî gibi değerli ilim adamları ve düşünürler üzerinedir. Bununla birlikte münevverlerin batıdaki felsefi hareketlerden ve filozoflardan etkilenmiş olmaları da muhtemeldir: “Bu aydınların, Bacon, Descartes, Spinoza gibi On altıncı ve On yedinci yüzyıl filozoflarından tamamen habersiz olduklarını söylemek için yeterli bir dayanağımız olmasa bile, en azından bu düşünürlerden yapılmış alıntılara pek sık rastlanmadığı söylenebilir.” (Direk 2013: 69-80)

Bazı şeylerin değişmesi için 19.Yüzyılı beklemek gereklidir. 19. Yüzyılda Osmanlı devleti pek çok sahada bir büyük değişime tanık olur. Bu değişim şüphesiz ki önce insandan başlayıp, topluma doğru yayılır. Aydınlarımızın değişiminde batının özellikle Fransız dilinin ve edebiyatının tesiri büyük olur. Nitekim Cevdet Perin’in şu sözleriyle açıkça belirttiği gibi: “Tanzimat’ın ilanını takip eden yıllarda, Osmanlı devletinin Fransa ile olan münasebetleri daha şuurlu bir mahiyet aldı. Bunun neticesi olarak da memleketimizdeki Fransız tesiri artık sistemli bir şekilde her tarafa nüfuz etmeğe başladı.” (Perin 1946: 44,45)

1.Türk Edebiyatında Pozitivizm

Pozitivizm pek çok ülkede fikrî sahada, siyaset ve edebiyat gibi alanlarda geniş bir tesir uyandırmıştır: “Aynı etki 1875’ten 1905’e kadar Osmanlı aydınları arasında da görülmüş ve pozitivizmin etkisi altında adı konulmamış bir toplum mühendisliği düşüncesi geçerli olmaya başlamıştır.” (Karaca 2008: 4) Görülüyor ki, Fransız pozitivizmini Alman idealizmine tercih eden Osmanlı münevveri, iki ülke arasındaki yakın ilişkiler sebebiyle olduğu kadar, yapmak istedikleri değişimi Fransız pozitivizmiyle gerçekleştireceklerine inanıyordu. Böylece bir çöküşü, bir buhranı da yok etmiş olacaktı. Hastalığın çaresi, reçetede yazılı olan pozitivizmdi: “Pozitivist ve materyalist görüşleri savunan Osmanlı aydınının çöküş aşamasındaki devleti kurtarmak için üzerinde birleştikleri en önemli nokta, değişimin akıl ve bilime dayalı olarak gerçekleştirilmesiydi.” (Işın 1985: 352 - 362)

Pozitivizm, ülkemize felsefî bir yolla giriş yapmaz. Zirâ henüz felsefe ayrı bir ilim dalı, müesseseleşmiş ayrı bir alan değildir. Ancak pek çok kanal bu girişe hizmet eder:

Pozitivizmin memleketimize girişi doğrudan doğruya felsefî bir kanal ile olmayıp, edebiyat akımları, o dönemdeki okullarımıza konan müspet ilim dersleri, doğrudan Fransızca tedrisat yapan okullar, Avrupa’ya gönderilen bazı talebeler, eğitim müesseselerimize gelen yabancı uzmanlar, bazı dernekler, vs. ile olmuştur, denilebilir (Korlaelçi 2014: 143).

Auguste Comte, 19. Yüzyılda devletlerin karşı karşıya olduğu buhrandan kurtulma yollarını pozitivizmin ilkelerinde arar. Comte, bilimsellikten hareket ederek bir yenilik yapmak ister. Onun bu amaçla Mustafa Reşit Paşa’ya yolladığı mektup çok önemlidir. Bu mektupta pozitivizmi bir din olarak da gördüğünü anladığımız A. Comte’un çağrısı önemlidir. Mustafa Reşit Paşa’nın bu çağrıya cevabı eğitim alanında meydana getirilen kurum ve kuruluşların sayısını arttırmak şeklinde olmuştur. Sosyal faydayı amaçlayan, saraya doğru değil, halka doğru giden bir yolu tercih eden Tanzimat’ın birinci nesli de eğitime önem verir. Sosyal faydayı amaçlayarak batılı yeni türlerle halka doğru gitmeyi uygun görürler. Şinasi, Namık Kemal ve Ziya Paşa’nın eserleriyle ve fikirleriyle dikkat çeken bu dönem, batıda 17. Yüzyılda görülen Aydınlanma Dönemine benzer bir aydınlanmayı bizim toplumumuzda geç de olsa gerçekleştirir. A. Cevdet Paşa, Münif Paşa, A. Mithat Efendi, Muallim Naci gibi önemli birçok ismi bu vesileyle zikretmek yerinde olacaktır. Bizde hayaliyun - hakikiyun yani realizm - romantizm tartışmaları Beşir Fuat’ın 1885’te yayımladığı “Victor Hugo” adlı monografisiyle başlar:

Beşir Fuat'ın pozitivistin kurucusu Auguste Comte ve onun takipçileri Littré, Claude Bernard, Spencer, Stuart Mill ve Lewes'in hemen bütün eserlerini okumuş olduğu anlaşılıyor. Yazılarında bahsettiği pozitivism ise kısaca şu bahisleri ihtiva etmektedir: Hakikat, madde üzerinde yapılacak tecrübelerin sonucunda bulunur. Tecrübe insan zihni ile eşya arasındaki birtakım bağlantıların ortaya konulmasından ibarettir. Buna göre müşahede ve tecrübe edilemeyen şey, hayalden başka bir şey değildir. Metafizik ise insanlığın, ilmin gerçeklerini bilmedikleri devirlere ait bir vehim ve hayalden ibarettir (Okay 2010: 37).

Beşir Fuat'ın yaşadığı döneme ve daha sonra gelecek nesillere etkisi hakikati arama yolundaki bilimsel düşünce yöntemidir. Bunun edebiyata uyarlanması noktasında çekilen sıkıntılar olumsuz da olsa bir hamle niteliği taşıyacak ve bir değişime neden olacaktır:

Beşir Fuat'ın yapmış olduğu tenkitler, o devrin büyük şahsiyetleri olan Ahmet Mithat Efendi'ye, Muallim Naci'ye, hatta bizzat üstat Ekrem'e yol ve istikamet değiştirir. Mithat Efendi başarılı bir eser olmasa da günlük hayatı aksettiren Müshadat adlı romanını realist bir görüşle kaleme alır. Bir hakikat havarisi kesilen Naci, Therese Raquin'i tercüme kalker, üstat Ekrem romantik ve hayalperest bir gencin alaylı bir tenkidi olan meşhur Araba Sevdası adlı romanını yazar. Fakat bizde asıl realist akımı Nabizâde Nazım, Hüseyin Rahmi ve Halit Ziya temsil ederler. Beşir Fuat'ın tenkitleri onlara yol açar (Kaplan 1998: 75).

Özellikle Nabizâde Nâzım'ın ilmin verileriyle hareket etme gayreti bazı makalelerinde açıkça görülmektedir. Ona göre, aşk ve sevdâ dahi elektirikiyetin bir tecellisidir: "Fikr-i acizânemce aşk ve sevdâ dahi elektirikiyetin bir tecellisinden ibârettir" şeklindeki ifadesi, aşk ve sevdâ gibi tamamen insanın duygularıyla ilgili mevzuları ilmin verileriyle izah etme gayretini gösterir. Nabizâde Nâzım, sözlerine yine aynı düşünce doğrultusunda devam eder: "Âlemlerin eserden tahaddüsünü cihanda hüküm süren ahenk ve irtibât yani câzibe, harâret, ziyâ, kuvvet, hareket, ve'l-hâsıl ta'bir-i umûmî ile hayatın devam ve istimrârını mûcib ve kâfil olan kuvvet varsa elektirikiyetten ibarettir" (Nazım 1887: 8-10).

Türkiye'de pozitivist faaliyetler çevirilerle Yeni Osmanlılar Cemiyeti, İttihat ve Terakki Derneği gibi derneklerle devam eder. Meşveret Gazetesi, Servet-i Fünûn (1891-1942), Ulûm-i İctimaiye ve İktisadiye (1908-1910) ve İctimaiyat (1917) gibi mecmualar vasıtasıyla giderek gelişme gösterir:

II. Meşrutiyet (1908) ilan edildikten sonra çok sayıda dergi ve gazete çıkarılmış, düşünce faaliyetlerine hız verilmiştir. Ulûm-ı İktisâdiye ve İctimâiye dergisi felsefi denecek bir hareketin başlangıcı olur: "Bu dönemde Rıza Tevfik (1868- 1949), Cavit ve Ahmet Şuayb (1876-1910) tarafından Ulûm-i İctimâiye ve İktisadiye dergisi kurulmuştur. Bu dergi, ciddi ve devamlı olarak Spencer (1820-1903) Schaeffl ve R. Worms'un biyolojik sosyoloji fikirlerini savunmuştur. Bu yıllarda, Spencer'in evrimciliğinin (evolutionisme) Türk düşünce hayatına derin etkileri olmuştur. Rıza Tevfik, agnosticisme üzerine, Cavit hür değişim iktisadına, Ahmet Şuayb da, H. Taine ve E. Renan'dan mülhem sanat felsefesine dair yazılar yazmıştır" (Ülken 1963: 28).

Özellikle 19. Yüzyılın ikinci yarısında Beşir Fuat'ın önderliğinde başlayan pozitivistin sözcüsü konumunda olan ve genç yaşta ölen Baha Tevfik'i, Bekir Fahri gibi isimleri 20. Yüzyıla ışık tutan pozitivist ve natüralist münekkitler arasında saymak yerinde olur.

2. Türk Edebiyatında Hippolyte Taine Tesiri

Hippolyte Taine'le ilgili ilk çalışmaları Servet-i Fünun dergisini çıkaran Ahmet İhsan yapar. Ahmet İhsan, Hippolyte Taine'in yaşamını Paul Bourget'ten 1893 yılında çevirir. İlk kez Hippolyte Taine ile karşılaşmamız bu vesileyle olur. Ahmet İhsan'ın dergisi olan Servet-i Fünûn mecmuasında 1896 yılında toplanan Servet-i Fünûncuların tenkit anlayışı daha çok Hippolyte Taine'in "ırk, muhit ve an" anlayışına dayanacaktır: 1896 yılında ilmin zenginliğine inanan bu gençler, 1901 yılına kadar sürecek bir beraberliğe imza atarlar. Rezaizâde'nin önderliğinde Ahmet İhsan'ın dergisi olan Servet-i Fünûn dergisi etrafında bir araya gelirler. Bir beyannameleri yoktur ancak yapacak çok işleri vardır. Bu dönemde batıyı asıl kaynaklarından takip etmekte zorlanmayan gençler, pozitif ilimlerden yararlanmak konusunda da gayretlidirler. Servet-i Fünûn topluluğunun önde gelen isimleri olan Hüseyin Cahit, Cenap Şahabettin, Halit Ziya, Mehmet Rauf ve Tevfik Fikret gibi isimler batılı akımları, düşünce

adamlarını ve yazarları yakından takip ederler. Bu neslin tenkit anlayışında Fransız tenkit anlayışının ve özellikle Hippolyte Taine'in etkisi büyüktür:

Servet-i Fünuncular kendi çağdaşları olan tenkitçilerden en çok Hippolyte Taine'le ilgilenmişlerdir. Ahmet Şuayb Taine'in hayatını ve felsefesini ele almış, Mehmet Rauf Taine'in tenkidi düşüncelerini tanıtmış, Hüseyin Cahid, Taine'in "Sanat Felsefesi" adlı eserinden tercümelemeler yapmıştır. Taine'le ilgili yazısında Taine'in metodunu takip eden Ahmet Şuayb, bu incelemeyi şu başlıklar altında toplar: 1) Taine'in hayat ve şahsiyeti (1828-1893), 2) Taine münekkid 3) Taine müverrih 4) Taine filozof. (Ercilasun 1981: 122)

Ahmet Şuayb, bu neslin tenkit alanındaki en önemli temsilcisidir. Aynı zamanda pozitivizmi derli toplu anlatan ilk yazarımız da odur. Ahmet Şuayb'ın "Hayat ve Kitaplar" adlı eseri önce Servet-i Fünûn dergisinde tefrika olarak yayımlanır sonra da basılır. İlk baskısı 1317 tarihli. Edebiyat-ı Cedide Kütüphanesi kitabı bastırır. İkinci baskısı 1329 tarihli. Matbaa-i Hukûkiye tarafından bastırılan kitapta Hippolyte Taine, Gabriel Monod, Ernest Lavisse ve Büyük Frederic, Gustave Flaubert, Niebühr, Ranke ve Mommsen gibi isimler yer almaktadır:

Bu hafta tedkîk-i hüviyetine başlayacağımız Taine, on dokuzuncu asrın en büyük mütefekkirlerinden, en vâsi' dimağlarından birisidir. Bu gibi e'âzımı lâyıkıyla anlatmak, iktidarımın fevkinde olduğunu i'tirâfla berâber, bu kadar yokluk içinde o yolda karalanacak satırlar ne kadar nâkıs olsa, yine bir vücûd-ı zî- hayât görüneceğinden buna teşebbüsten kendimi alamadım (Şuayb 1329: 6).

"Taine'deki dehâyı âilesinde, işte bu asıl kanda aramalıdır; bu bâbda müvellidini, Fransa'ya birçok efâzıl yetiştiren toprağı da ihmâl etmemelidir" (Şuayb 1329: 8). Görüldüğü gibi Ahmet Şuayb, H. Taine'in kendi metodunu kullanarak kendi hayat hikayesini okurlarına sunar:

Taine'in fikr-i esâsiyyesi nedir? O diyor ki: Edebiyât, cem'iyetin ifâde-i ahvâl ve keyfiyyâtıdır, binâenaleyh bir cem'iyeti anlamak için en iyi vâsita edebiyâtını tettebbu' etmektir. Meselâ bir büyük muharriri ele aldığımız zaman görürüz ki, o binlerce esbâb-ı muhtelifenin neticesidir. Bu esbâb-ı mütenevvî'a tahlîl ve ta'yîn edilince anlaşılır ki, o evvela ırkının, sonra içinde yaşadığı âlemin ve nihayet zamânın bir mahsulüdür. İmdi ırk, muhit, an... İşte üç şey ki tenkîd-i edebiyede her şeyden evvel onlarla iştigâl edilmelidir. Eğer onlar güzelce anlaşılmazsa, muharriri de anlayamayız. Bu, Auguste Comte tarafından mevzû'-ı usulün bir nevi' tatbîkidir ki, en umûmî şeylerden en basite, en hususiden en müşevveşe gitmekten ibârettir. Bu usûl pek ziyâde fâide-bahş olmakla berâber, birçok cihetlerden bi- hakkın şâyân-ı i'tirâzdır (Şuayb 1329: 8).

Ahmet Şuayb, Taine'in usulünü faydalı olmakla birlikte birçok bakımlardan da itiraz edilebilecek olduğunu söyler ve Taine'in usulünü tenkit eder. Bilge Ercilasun'a göre A. Şuayb, yüksek zümre edebiyatını müdafaa etmekte ve Taine'e bu bakımdan itiraz etmektedir. İkinci itirazı veraset meselesinedir. Saf ırk olmadığı ve ırkın değişmesinde zamanın da rolü olduğunu söyler. Muhite ve zamana itiraz eder. Edebiyatı içinde doğduğu cemiyete bağlı saymanın doğru olmadığını savunur. Başlangıçta muhitin tesiri olabilir ama sonrasında bu tesir ortadan kalkar. Bilge Ercilasun'a göre "Taine üzerindeki tenkidlerinden anlaşıldığına göre Ahmet Şuayb, sanatkârı cemiyetin tesirinden uzak kaldığı nispette büyük saymaktadır. A. Şuayb toprağın tesirini de zayıf ve müphem bir tesir olarak yorumlar. Aynı şehirde yazı yazan iki yazarın farklılığını örnek olarak verir: "Bu esbâb-ı selâsenin hiçbirisi eserden cem'iyete su'ûd için istihdâm edilmeyip ancak bazı muharrirlerin menba'-ı melekâtını ta'yîn için kemâl-i ihtiyâtla kullanılabilir." Bu üç sebepten hiçbirisi eserden cemiyete geçmek için kullanılamaz ancak bazı yazarların melekelerinin kaynaklarını belirlemek için ihtiyatla kullanılabilir. A. Şuayb, her insanın örneğin ihtiras, gurur gibi galip bir melekesi olduğunu diğerlerini kendine çekerek insanı bir yöne doğru yönlendirdiğini belirtir. Taine düşünce yapısında aslında tecride (abstraction) a meyillidir. Bir insanda birden fazla bir şey görmek istemez: "Onun nazarında adam, yalnız bir vâsita-i vukuf ve temyize mâliktir: Tahassüs = Sensation, dimâğın yalnız bir amelîyesi vardır: Tecrîd = Abstraction. Ve böyle her adamda bir melekedden fazla bir şey görmek istememesi, temâyül-i fikriyyesine itâ'atten başka bir şey değildir" (Şuayb 1329:68, 70; Ercilasun 1981: 129,132).

Mehmet Rauf, Servet-i Fünûn dergisinde "Tekâmül-i Tenkid" başlığıyla tenkit yazıları kaleme alır. Bu seri makalelerde tenkit türü üzerinde durur. Tenkidin tıpkı edebiyat gibi şahsî ve hususi bir özelliği olduğunu vurgular.

Mehmet Rauf, Ahmet Şuayb'ın "Hayat ve Kitaplar" adlı eseri hakkındaki düşüncelerini açıklarken H. Taine hakkındaki düşüncelerini de verir:

Şuayb'ın bu eseriyle Fransız edebiyatının en büyük iki muharririni ve bunlar vesilesiyle hemen hemen bütün esas ruhu tanımış oluruz; Taine'i okuyup öğrenmekle ağâh olduğumuz gibi Flaubert'le de romancılığın ne olduğunu anlıyoruz... Şuayb'ın bu eseriyle beraber felsefesine dair evvelden görülen malûmatı burada tekrar okuyup artık Türkçede Taine'i mükemmelen tanımak kabildir, Taine'in tenkit ve kuvvet peyda etmek mümkün olduğu gibi evvelden pek az bahsedilmiş veyahut hemen hemen hiç bahsedilmemiş olan müverrihliğini de burada mükemmelen görmek lâzımdır... Bugün vakıa Taine'in tenkidi biraz eskimiş, fikirleri biraz kuvvetini kaybetmiş gibi ise de kemâl-i cesaretle iddia olunabilir ki Taine olmasaydı Fransız edebiyatı bugün böyle olmazdı, zira bütün bugünkü meşhur Fransız muharrirleri hep onun tilmizidir. O kadar gayretli nâşiri olduğu 'déterminisme' bugün onun zamanındaki gibi kuvvetle hükümrân değilse de bu felsefe 'Positivisme'nin hududu tevsî' edilmiş bir sureti olduğundan onun meslek-i felsefesini anlamak felsefe-i asrı anlamak demektir. Tarihine gelince bugün bile Fransız edebiyatında onun tarihi kadar mükemmel bir tarih pek az vardır: Tarihi o ihya ve tecdîd etmiştir. O halde Taine'i okumakla geçen asrın, tarih, felsefe, tenkit hakkındaki hülâsa-yı terakkıyâtını anlamak mümkün oluyor (Rauf 1317:199).

Mehmet Rauf, H. Nazım'a iyi bir münekkit olabilmesi için H. Taine'i okumasını tavsiye eder. Ona göre, Taine'in izlediği metodu öğrendikten sonra iyi bir münekkit olmak kaçınılmazdır. İyi bir münekkit hocalık taslamaz. Varolanı inceler ve izah eder:

...Eğer okuduklarına emin olmasam ve kendimde o kadar cesaret bulsam, sade Felsefe-i San'at'i değil, Taine'nin bütün eserlerini okumalarını tavsiye etmek isterdim. Vakıa bu az bir şey değildir ama Taine'nin üslubunun ne cazib, ifadesinin ne tatlı olduğunu H. Nazım Bey Efendi elbette bilirler, kendileri için bundan tatlı mucib-i istifade bir şey olamaz, o zaman bu münekkidin Shakespeare, Balzac, Byron, Charles Dickens gibi muharrirleri nasıl düsturlarla tetkik ettiğini, tenkidin nasıl ve ne olduğunu misalleriyle görerek nazariyâtını daha iyi anlamış olurlar, bundan ne kadar istifade edeceklerini anlamak ise pek kolaydır. Bir kere tenkidin ne olduğunu öğrenecek olurlarsa bütün meziyât-ı saireleri ile zamanımızın en büyük münekkidi olmaları muhakkaktır Taine'den bahsediyordum, birkaç gündür Shakespeare'e ait tetkikatını tekrar okuyorum, hiçbir yerinde izahtan başka bir şeye rast gelmediğime dikkat ediyorum, münekkidin neresini takdir, neresini takbih ettiği fark olunmuyor, bhusus, hiç evvelden bir düstur kurup 'bakalım müellif bu kaidenin nerelerine riayet etmiş?' gibi çocukluğu yok. Münekkid bir hoca gibi değil, bir müşerrih gibi davranıyor ve teşrihin vazifesi mevcudu tahkik ve izah eylemektir. Sade burada değil, düşünüyorum, Taine'nin hiçbir yerde böyle düsturlara tatbiken tedkiki yoktur, hatta Balzac da bile (Rauf 1317: 171).

"Taine'in tenkid, tarih ve felsefesini ayrı ayrı inceleyen A. Şuayb'a mukabil Mehmet Rauf, Taine'in düşünce sistemini kısaca ve bir bütün olarak ele alır.

Hüseyin Cahit ise Taine'i tanıtan önemli bir başka yazar olarak dikkat çeker. Ona göre, Saint-Beuve'den sonra Hippolyte Taine ile tenkit, müsbet ilimlere yaklaşır. H. Taine inceleyeceği esere değil coğrafyaya önem vermiştir. Eser onun için delildir. Sanat eserini meydana getiren bir sebep vardır ve eser topluma dâhildir. Sanat eserini anlamak için toplumu araştırmak gerekir. Taine'in bakış açısında maddî âlemlerle, manevi âlem arasında fark yoktur. Manevi âlemin izah edilmesi daha zordur:

Mahsûlât-ı fikr-i beşer dahi mahsûlât-ı tabiiye gibi ancak muhitleriyle izah olunabilir. Demesinin sebebi de, bu maddi, manevi âlem arasında fark gözetmemesinden ileri geliyor. H. Taine'e göre sanat eseri içinde yetiştigi hey'et-i içtimaiyenin zaruri bir mahsulü olunca bize gerek san'at-kâr ve okuyucuları hakkında, gerek o zamanda nasıl düşündüklerini, nasıl hissettiklerini, nasıl hissettiklerinden haber vermek lâzım gelir. Münekkit de işte bu noktaları tayine çalışır. (Cahit 1315)

Estetik ilmi üzerinde duran H. Cahit, bu ilmi, güzelliğin ilmi olarak tanımlar. Estetik ilminin en önemli temsilcisi hatta kurucusu olarak da H. Taine'i işaret eder:

...Hülâsa: estetik ilm-i hüsnüdür... Birinci aklî ve mantıkî ki hemen güzel fikrinin ne olduğunu tayinden başlayarak buna göre birtakım kavâid istintâc eder... İkinci usûl tecrübî ve tarihidir ki bedâiyî âsâr-ı sanaiyeyi tetkik ile bundan tenkit ve zevk hakkında kavâid istihrâc etmeğe çalışılır. İşte bu usûlün en birincisi mürevviclerinden biri ve âdetâ müessisi Fransız meşâhîr-i hükemâsından müteveffâ Hippolyte Taine'dir (Cahit 1314).

Hüseyin Cahit, H. Taine ve nazariyesinden bahsettiği seri makalesinde onun hakkında şunları yazar:

Mahsulât-ı Fikriye- i Beşeriyeyi, meselâ bir şiiri, bir romanı bir heykeli, bir eser-i mimariyi mahsulât-ı tabiiye meselâ bir ağaç, bir ot gibi telakki ve mütâlâa ederek ağacın, otun zuhura gelişini izah için buldukları arz ve iklim nasıl tetkik ve mütâlâa olunuyorsa mahsulât-ı fikriye-i beşeriyeyi anlamak için de bunların yetiştiği zaman ve mekânı nazar-ı teemmüle almak yani, şu iki nevi mahsulât arasında bir fark görmemek fikri ancak ondokuzuncu asr-ı marifette terakkiyat-ı ulum ve fûnun ile müyesser olmuş, neşv ü nemâ bulmuştur. Bu fikrin en büyük hadimi Hippolyte Taine'dir. Geçen haftaki makalemizde bu istidadın esas mesleğinden bahsolunurken 'mahsulât-ı fikriye-i beşer dahi mahsulât-ı tabiiye gibi ancak muhitleriyle izah olunabilir' denilmişti. Bahsin ehemmiyet-i azimesi derkar olduğundan iyice anlaşılacak için şu nokta üzerinde azıcık ısrar etmek isterim: Eskiden âsâr-ı beşeriyeyi ve bilhassa âsâr-ı san'atı hiçbir zevk ve mecburiyet neticesi olmaksızın tesadüfi olarak vücut bulur zannederlerdi... Bir eser-i san'atın nasıl vücuda geldiğini tetkik ediyor ve bunu izah için âsâr-ı san'atı nebatata teşbih ile bir toprakta bir nebatın yahut aynı neviden nebatâtın, meselâ portakal ağacının ne gibi şerait tahtında tevessü ve intişar edebileceğini şu vechile arıyor: eser-i san'at, derununda yetiştiği hey'et-i ictimaiyenin bir mesul-i zarurisi olunca bize gerek san'atkâr ve karînleri hakkında, gerek o hey'et-i ictimaiye hakkında rehber olmak, o zamanda nasıl düşündüklerinden, nasıl hissettiklerinden haber vermek lâzım gelir. Münekkid de işte bu noktaları, tayine izaha çalışır. Yoksa öyle yanlış diye telakki ettiği bir kelime, bir mütabakat hatasını ortaya sürmekten başka bir şey bilmeyerek malumatfuruşâne zarafetler, ketm olunamayan garazlar altında saklı tarizleriyle bu gibi hakayıktan gafil olduğunu erbab-ı basirete ilân edip durmaz. Tenkidin bu kadar mühim, bu kadar âli bir vazifesi varken o garazkârâne, o bî-vukûfane meşgalelerde ısrar etmek sanırım ki iftihara değer bir şey değildir... Ah bunu bir şey zannedenler anlayabilseler (Cahit 1314).

H. Cahit, Taine'in ülkemizde tanınması konusunda pek çok çalışma yapmıştır. O bu çalışmalarını şu sözlerle açıkça ifade etmektedir: "Taine'in eserlerini iki üç sene evvel ibtida ben tercümeğe başladım, felsefesini tamime çalıştım. Hatta H. Nazım Bey'in Taine'den daha dün iktibas ettiği satırlar vaktiyle Hikmet-i Bedayi makalelerinde aynen tercüme edilmiştir (Cahit 1316).

Hüseyin Cahit'in Taine hakkında sarf ettiği şu sözleri onun Taine'e olan sevgisini ve onu tanıtmaya gayretlerini açıkça ortaya koymaktadır:

Zamanımızın hangi bir mesele-i felsefesi karıştırılsa mutlaka buna dair bir fikrine tesadüf edilmesi hemen muhakkak olan H. Taine meşhur Lafontaine'in tetkik-i ruh ve asarına hasreylediği bir cild eserine ahval-i iklimiyenin ehemmiyetini iddia ile başlıyor. Biraz uzun sürecekse de Taine'in o sahifelerini nakletmekten kendimi men' edemiyorum" (Cahit 1316).

Halit Ziya da, ilk telif Batı Edebiyatı tarihi diyebileceğimiz "Garptan Şarka Seyyâle-i Edebiyye Fransız Edebiyatının Nümüne ve Tarihi" (1303) adlı eserinde Fransız Edebiyat tarihini 17. Yüzyıla kadar ele alırken H. Taine'in yönteminden yararlanır.

Köprülüzade Mehmet Fuat, Servet-i Fünûn Mecmuasında 1911 yılında yayımlanan "Edebiyat-ı Milliye" başlıklı makalesinde, milletlerin gelişimini tekâmüle ve çevreye bağlar. 1917 yılında Yeni Mecmua'da yayımlanan "Millî Edebiyat" adlı makalesinde ise bambaşka bir Köprülü görülmektedir. Artık Milli edebiyat görüşüne mensup olan Köprülü, Taine'in ırk, muhit ve an nazariyesine de karşı değildir.

A.Canip de "Garp Mektebinin Amilleri" (1911) adlı yazısında ve Milli Lisan ve Milli Edebiyat (1911) adlı makalesinde H. Taine'in teorisinin yetersizliğinden bahseder. Ona göre: H. Taine'in teorisi artık çürümüştür. Ali Canip, bir edebiyatın meydana gelişini açıklamak için bu teorinin yetmediğini, olayların sebeplerinin bu kadar basit olmadığını ve her olayın da aynı şartlarla açıklanamayacağını belirtir (Canip 1327: 34, 35; Ercilasun 1995:123).

Türk edebiyatında eserleriyle olduğu kadar edebiyat hakkındaki düşünceleri ve tenkitleriyle de dikkat çeken bir isim olan Şahabettin Süleyman, Hippolyte Taine'den etkilenecek ırk, çevre ve an nazariyesi dâhilinde değerlendirmeler yapar. "Tenkidat-ı Edebiye" başlığı altında iki edebiyatçımızı Namık Kemal ve A. Hamit'i tenkit eder. Bu anlamda Tanzimat'ın ilk neslinden seçtiği Namık Kemal iflah olmaz bir romantiktir. İkinci neslinden seçtiği Abdülhak Hamit de Şahabettin Süleyman'a göre biraz simbolist özellikler gösterse de yine bir romantiktir. (Süleyman 1329) Reşat Nuri de, "Zamanın Ruhu ve Tiyatro – 1" adlı yazısında H. Taine'in görüşünü eksik bulunduğunu söyler:

Tecrübî ilm-i ruha istinad eden yeni bediiyatçıların Taine nazariyesinde gördükleri en büyük kusur fazla âfâkî (objektif) kalmış, sanat eserlerinin doğması şerâitini zaman, ırk, muhit gibi hâricî müessirlerde arayarak şahsına lâzım geldiği kadar ehemmiyet vermemiş olmasıdır. Hakikaten "Taine determinizmi ifrata varırmış, sanat eserlerini sükut ve inbisat kanunlarına benzeyen kaidelerle izah etmek istemiştir. Sanat eserlerinin doğuşunda şahsa kâfi bir rol verilmemesini tez nazariyesinde bir eksiklik şeklinde görenler ırk unsuruna verdiği ehemmiyeti de lüzumsuz bir fazlalık addediyorlar (Nuri 1334).

Dikkat çekici bir nokta da ülkemizde 1912 yılında çeşitli mekteplerde H. Taine'in nazariyesinin ders olarak da okutulmasıdır. Nitekim Mekteb-i Sultanînin 6. Sınıfında haftada 3 saat olmak üzere "Avâmil-i selâse" (İrk + Çevre + An) nazariyesi bir ders olarak öğrencilere okutulmuştur.

Sonuç

Türk edebiyatında, 19. Yüzyıl pek çok değişimi müjdeleyen bir yüzyıldır. İnsanın değişimi, olaylar karşısındaki tutumu, meydana gelen bilimsel çalışmalarla desteklenmekte ve yeni bir insan tipini ortaya çıkarmaktadır. Tanzimat (ya da döneminde adlandırıldığı şekliyle Edebiyat - ı Cedide) dönemi, bütün yeniliklerin değişen insanın etrafında şekillendiği bir dönemdir.

Tanpınar, 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihinde bu dönemi: "Türk insanında başlayan bir buhranın yeni ufuklar ve değerler etrafında şekillenen bir iç düzenin tarihi" olarak tanımlar. Batıda da Auguste Comte, benzer bir buhrandan bahseder. 19. Yüzyılda devletlerin karşı karşıya olduğu buhrandan kurtulma yollarını pozitivizmin ilkelerinde arayan Comte, bilimselliği ön plana çıkararak bir yenilik yapmak ister. Onun bu amaçla Mustafa Reşit Paşa'ya yolladığı mektup çok önemlidir. Zamanla akıl ve bilime verilen önem giderek artar. Kurulan kurum ve cemiyetler, tercüme faaliyetleri, dergiler ve gazeteler de bu gelişimi hızlandırır. Bu manada pek çok işi edebiyatçılarımız yüklenir. Onlar bizim ilk öğretmenlerimiz deyim yerindeyse 'hâce-i evvel'imiz, ilk filozoflarımız, ilk sosyologlarımızdır. Bu çok yönlü çalışma içinde siyaset ve hukuk da yer almaktadır.

Klasik akımı tam olarak yaşayamayan edebiyatçılarımız, romantik akımı tam zamanında yakalar ve uzun yıllar bırakmak istemez. Realizmi anlayabilmek içinse 19. Yüzyılın ikinci yarısına erişmek gerekecektir. Beşir Fuat'ın Victor Hugo üzerine yazdığı monografisi bu açıdan çok önemlidir. Hayaliyûn olarak adlandırılan romantizm, artık yerini hakikiyûn olarak adlandırılan realizme, hem hakikiyûn ve hem de tabiiyûn olarak adlandırılan natüralizm'e ve hatta onun öncü sanatkârlarına bırakacaktır. 19. Yüzyılın belki de en önemli isimleri edebiyatta realizmi, natüralizmi, tenkitte sosyal tenkit anlayışını bu yolla yerleştireceklerdir.

Servet-i Fünûn nesli ise hayal-hakikat tezatını hem hayatlarında, hem de eserlerinde yaşayacak, realist ve natüralist sanatkârları asıllarından takip edeceklerdir. Teori üzerinde yoğunlaşan bu nesil içinde Ahmet Şuayb, "Hayat ve Kitaplar" adlı eseriyle ilgi çekecektir. Ahmet Şuayb, ilk defa Hippolyte Taine'e bir bölüm ayıracak onun nazariyesinden bahsedecektir. Peki bu nazariyenin özellikleri nedir? H. Taine, meşhur nazariyesinde ırk (race) kökenle, milliyetle ilgili bir duruma işaret eder. Bu nazariyeye göre örneğin bir Türk'ün bir Fransız'dan farklı özellikler taşıması kaçınılmazdır. Bu özellikler iklime yani coğrafyaya bağlıdır. H. Taine, yazarın yetiştiği kültürel zeminin, ilişki kurduğu çevrenin de öneminden bahseder. An (moment) ise sanatkârın içinde yaşadığı döneme işaret eder. Bu üç temel unsur, sanatkârın psikolojisini meydana getirir. Yazarın psikolojisi sanat eserinin oluşmasını sağlayacaktır. Böylece yazarı tanıdığımızda yapıtı da tanımış ve anlamış oluruz. Hüseyin Cahit, Taine'in bu nazariyesini ve anlayışını benimseyerek köşe yazıları yazar. Ahmet Şuayb, Taine'i incelerken onu hem tanıtmış, hem de tenkid etmiş, Mehmet Rauf, Taine'in düşünce sistemini bütün olarak ele almıştır.

Şahabettin Süleyman, Tenkidât-ı Edebiye-1: Namık Kemal - Kara Bela Münasebetiyle ve Tenkidât-ı Edebiye-2: Abdülhak Hamit Hayatı ve Sanatkâr (1329 /1913) adlı çalışmalarında Taine metodunu kullanarak değerlendirmeler yapacaktır. Şahabettin Süleyman, romantik sanatkârlardan Namık Kemal'i sanatındaki olumsuzluklarla, Hamit'i ise bir romantik olmasına rağmen eserindeki dehâyla açıklamaktadır. En çok sevdiği ve örnek aldığı isim hiç şüphesiz Hamit'tir.

Ülkemizde 1912 yılında çeşitli okullarda H. Taine'in nazariyesi ders olarak da okutulmuştur. 19. Yüzyılın özellikle ikinci yarısından 20. Yüzyılın başlarına kadar edebiyat dünyamızda H. Taine'in nazariyesi ve edebiyat anlayışı etkili olmuştur. Hatta bu tesirin, 20. Yüzyılın ikinci yarısında da azalarak devam ettiğini söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

- Ahmet Şuayp. (1329). “Taine ve Asârı Kable’ş- Şürû”, *Hayat ve Kitaplar*, Matbaa-i Hukûkiye.
- Ali Canip. (1327 / 1911). “Garp Mektebinin Amilleri”, *Genç Kalemler*, C.2, S.2.
- Ali Canip. (1327 /1911). “Milli Lisan ve Milli Edebiyat”, *Genç Kalemler*, C.2, S.3.
- Direk, Z. (2013). “Türkiye’de Felsefenin Kuruluşu”, *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek*, Metis Yayınları, İstanbul.
- Ercilasun, B. (1981). *Servet-i Fünûn’da Edebî Tenkit*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Ercilasun, B. (1995). *İkinci Meşrutiyet Devrinde Tenkit*, 1. Türkçü Tenkit, Ankara.
- Hüseyin Cahit. (1315). *Sabah*, 10 Mayıs.
- Hüseyin Cahit. (1314). “Hikmet-i Bedayie Dâir – 2 - Hikmet-i Bedayi - Hüsn”, *Servet-i Fünûn*, n.371.
- Hüseyin Cahit. (1314). “Hikmet- i Bedayie Dâir -3- Hikmet- i Bedayi - Hüsn”, *Servet-i Fünûn*, n.372.
- Hüseyin Cahit. (1316). “Hayat- ı Matbuat – I”, *Sabah*.
- Hüseyin Cahit. (1314). “Hikmet- i Bedayie Dâir - Hüsn”, *Servet-i Fünûn*.
- Hüseyin Cahit.(1316). “Musahabe - i Edebiye- Edebiyat ve Ahval-i İklimiye”, *Servet-i Fünûn*, n.519.
- Işın, E. (1985). “Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.2, s.352-362.
- İstanbul Mekteb-i Sultanîsi Ders Programı*, (1328 / 1912) Matbaa-yı Âmire, İstanbul.
- Kaplan, M. (1998). “Beşir Fuad’a Dair”, *Edebiyatımızın İçinden*, İstanbul.
- Karaca, N. (2008). *Pozitivizmin Erken Cumhuriyet Dönemine Etkisi*, Ankara.
- Korlaelçi, M. (2014). *Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi*, Ankara.
- Köprülüzade Mehmet Fuat. (1327/1911). “Edebiyat-ı Millîye”, *Servet-i Fünûn*, C.41, S.1041.
- Köprülüzade Mehmet Fuat. (1924). “Millî Edebiyat”, *Bugünkü Edebiyat*, İstanbul: İkbâl Kütüphanesi.
- Mehmet Rauf. (1317). “Şu Tenkit Meselesine Dair”, *Servet-i Fünûn Mecmuası*, C.21, S.531.
- Mehmet Rauf. (1317). “Hayat ve Kitaplar”, *Servet-i Fünûn*, C.21, n.533.
- Mehmet Rauf. (1314). “Tekâmül – Tenkid”, *Servet-i Fünûn*, 9 Temmuz.
- Nabizâde Nazım. (1303/1887). “Elektirikîyyetin Sevdaya Tatbiki”, *Manzara*, n. 1.
- Okay, O. (2010). “Pozitivizm ve Materyalizm”, *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Perin, C. (1946). *Tanzimat Edebiyatı’nda Fransız Tesiri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Reşat Nuri. (1334 /1918). “Zamanın Ruhu ve Tiyatro- 1”, *Zaman Gazetesi*, S.221, 16 Teşrin-i sâni.
- Şahabettin Süleyman. (1329 -1913). *Tenkidât-ı Edebiye-1: Namık Kemal - Kara Bela Münasebetiyle*, Cihan Matbaası, İstanbul.
- Şahabettin Süleyman.(1329- 1913). *Tenkidât-ı Edebiye-2: Abdülhak Hamit Hayatı ve Sanatkâr*, Cihan Matbaası, İstanbul.
- Ülken, Hilmi Ziya. (1963). “Türkiye’nin Modernleşmesi ve Bu Hareketin Öncüleri Olan Türk Düşünürleri”, *AÜİFD*, S.27-30, C. XI, Ankara.